

A bethleni Bethlenek szerepe Erdély íráshasználatában

A fenti címmel jelzett kutatási irány természetesen nem becsüli le az iktári Bethlenek szerepét és produkcióját e kérdésben, mert nyilvánvalóan ők is jelentős részt vállaltak Bethlen Gábor és István kiemelkedő és meghatározó, egyéni jellegzetességeket hordozó írásbeli tevékenységükkel. Következésképp ebben a dolgozatban csupán a hosszabb időfolyamatban vizsgálható, több szerzőtől származó, jóval nagyobb termésű, kontinuus íráshasználati jellegzetességeket felmutató másik ág, a kisbúniként és keresdiként is emlegetni szokott bethleni Bethlenek ez irányú tevékenységére irányul a figyelem. A múlt megörökítésére törekvő és feltámasztására lehetőséget biztosító história- és emlékirat, vagy önéletíró család generációkon átnyúló működését szeretném felvázolni. Azaz azt, hogy egy, a 17. század második felében, a 18. század elején élő, rokoni szálakkal összekötött tágabb család egymást követő nemzedékeinek szellemi tevékenységében milyen szerepet töltött be az írás-tevékenység és az írásbeliség. Milyen közös pontok voltak életükben, amelyek egyaránt mozdították mindegyikük tollát, vagy előírták számukra országuk és saját múltjuk feltárásának igényét, emlékeik rögzítésének vágyát vagy kötelmét.

Az iktári család Erdély fejedelmét adta Gábor személyében, s Istvánt is megérintette a gubernátori szerep, a másik família állította a második embe-reket, a kancellárokat, s ez az ág vitt meghatározó szerepet egészen a huszadik századig a magyar historiográfia, irodalom és politika történetében.

A sor, a megyei közéletben vezető szerep az atyával, Ferencsel kezdődött, akinek fiai, Farkas, Gergely, Elek a vezető erdélyi tisztségek birtokosai lettek. A 16. századi Bethlen János-ág főgenerális Farkassal, a nagyapával folytatódott, aki a katonai erényeket is hozta a családba, majd a történetíró apa, a kancellár, János következett, akinek unokatestvére Farkas, ugyancsak kancellár, és ugyancsak megírta a maga Erdély-történetét; testvére, Elek pedig saját családjuk történetén dolgozott – kézírata elveszett – és Farkas, valamint Szamosközy István történetéhez írt jelentős margináliákat. János fia, Miklós, szintén kancellár, de már a guberniumi időkben, önéletírásáról lett híres, íráshasználati univerzumának alkotóelemeire itt próbáljuk ráirányítani a figyelmet. János unokája, Miklós fia, Mihály útinaplójával írta be az előtte nem

túl gazdag magyar utazási irodalomba nevét. Miklós unokája, Mihály fia, István eddig nem eléggé ismertetett naplójának gazdaságtörténeti értékű feljegyzéseit ezután még hasznosíthatja a mikrotörténetírás. II. Apafi Mihály felesége, Bethlen Gergely lánya, Bethlen Kata imádságíróként hagyta ránk szellemi örökségét, a másik, az „árva” Kata, az önéletíró Bethlen Miklós unokahúga, az önéletíró özvegy, kiemelkedő jelentőségű műve mellett imáival és leveleivel, de magyar könyvekben ritka gazdagságú könyvtárának létrehozásával is jeles bizonyítékát adta az írott betű, a könyv, a világi irodalom iránt felkelt női érzékenység felébredésének is.

A tollforgató elődök irodalmi és történelmi alkotások létrehozására ösztönözhatték a késő 18. századi leszármazottakat is. Lexikonjaink tudomással bírnak egy *Imre* nevű Bethlenszentmiklóson lakó grófról, aki német egyetemekre peregrinált, s drámákat fordított, illetve szerzett, valamint megírta II. Rákóczi György uralkodásának történetét. Vele egyidőben élt *Elek*, aki Göttingenben tanult, s ugyancsak írt drámát, s előlépett történeti művel is: az 1809-es nemesi felkelés – amely főparancsnokának hadsegéde volt – eseményeit jegyezte fel naplójába. Német nyelvű történeti és közgazdasági jellegű munkáival Erdély külföldi megismertetését célozta meg. 1795 és 1797 között nyugat-európai körútját örökítette meg útinaplójában. Nem kisebb írók-gondolkodók társaságában bukkant fel, mint Herder, Klopstock, Wieland. A család *Ferenc* keresztnevű tagja a tizenkilencedik század kalandos életű drámaírója. Elhíresült beszéde után unitárius vallásra tért, s hamarosan főgondnokként működött. A szabadságharcban való részvétele miatt emigrált, majd az itáliai magyar légiónagyja lett. Saját darabját és Hugo-fordítását bemutatták. Önéletrajzi jellegű írásai kéziratban maradtak. A 19. század *Miklósa*, szintén gróf, a 48-as szabadságharc századosa, színészként, íróként, illetve újságíróként szolgálta az irodalom terjesztését, 1855-ben a Nemzeti Színház tagja lett, verseket, elbeszéléseket és színikritikákat egyaránt publikált. A sort a 20. században íróként és szerkesztőként egyaránt működő Bethlen Margittal zárhatjuk (1970-ben halt meg), aki 1935 és 1944 között az *Ünnep* című irodalmi lapot szerkesztette, miközben drámát és regényeket írt, és részt vett Szendrey Júlia írásainak és naplójának kiadásában. Ő sem tagadta meg történetíró elődeit: 1943-ban *Magyar történelem* címmel olvasókönyvet állított össze. Bethlen András földművelődés-ügyi miniszter lánya volt, s a szintén bethleni gróf, Bethlen István miniszterelnök felesége.

E kis család- és irodalomtörténeti kitekintés után vessünk egy pillantást a családnak az egész országban egyedülállóan korai *literátori* törekvéseire és azok megvalósításaira, vagyis írói- és történetírói programjukra. A főbb szereplők, a *protagonisták* pályafutásában, mint már arról esett szó, közös elem, hogy mindhármán előbb-utóbb, hosszabb-rövidebb ideig, de az erdélyi poli-

tikai élet irányító posztjainak második helyét töltötték be. Írói munkásságukat munkaköreikből következően is *levélíróként* kezdték. Még az itthoni iskoláit éppen befejező Miklós is: serdülőkorában már apja kancelláriáján kellett bevetnie íráskészségét. Amikor a rövid ideig uralkodó Barcsai Ákos a trónját visszakövetelő II. Rákóczi György elől Dévára menekült, a mellette kitartó kancellár Bethlen János fiát alkalmazta „szükségkancellista”-képpen: Haller Gábor és „a szegény atyám rettenetes sokat írtak publicumot vélem, hogy ugyan elállottam belé, akkor jócskán és hamar tudtam írni” – jegyezte meg az önéletíró. Már csak annyival egészíthetjük ki, hogy sajátosan szép, következetesen kiírt, könnyen olvasható betűkkel udvariaskodott az olvasójának, illetve még annyit, hogy ugyanezt gyakorolta ő is Mihály fiával. A külföldi egyetemekről hazatért fiú kézírásában számos magán- és hivatalos dokumentum maradt fenn.

Bethlen János, az említett időben Barcsai Ákos pártján állva, megírta fejedelme védelmében az *Innocentia Transylvaniae* (1659, Várad) című röpiratát. Ebben a külföldi keresztény olvasót tájékoztatta arról, hogy Erdélynek miért kellett elfogadnia a török fennhatóságát, illetve, hogy II. Rákóczi Györgynek milyen szerepe volt 1657-es lengyelországi hadjáratával a török Erdély elleni ingerlésében, s miért kellett Barcsainak vállalnia a török és az ország által rákényszerített fejedelemséget, annak ellenére, hogy elvileg Rákóczi volt a fejedelem. Bethlen János a bécsi udvart és a német fejedelemségeket próbálta arra ösztönözni, hogy bírják rá a trónusához ragaszkodó Rákóczit, Erdély minden bajainak eredetét és okozóját, hogy törődjön bele a Porta döntéséből büntetésébe, és ne rongálja tovább az országot, hanem mondjon le. II. Rákóczi György még visszatért kis időre, s ekkor Bethlen János csillaga kissé elhomályosodott, de az új fejedelemnek, Kemény Jánosnak már ő vitte megválasztása hírét, s tovább folytatta a rövid időre visszafogott kancellári tevékenységét (1661). Bethlen, mert nem látta komoly esélyét az új fejedelem erős Habsburg-orientációjának, 1662-ben már a legújabb fejedelem, Apafi Mihály kancellárja lett, ismét elfogadva a török teljes fennhatóságát.

Bethlen Jánosból a *propagandisztikus feladat* csinált történetírót. Korábban Barcsai Ákos, ezúttal Apafi Mihály bízta meg, hogy az uralkodása mellett kifejtett propaganda érdekében írja meg Erdély viszontagságos történetét: a Habsburg és a török uralom között taktikázó politika jogosságát, a keresztény világ meggyőzését arról, hogy miközben Erdély önvédelemből is rákényszerült a „kereszténység pajzsa” feladatára, noha Európa nem nézte igazán jó szemmel, hogy a kereszténység legfőbb ellenségével paktál a kereszténység ellen. Ezért készítette el a Bethlen Gábor halálától (1629), az Apafi-korszak jelenéig (1663) tartó évtizedek történetének összefoglalását, a *Rerum Transylvanicarum libri quatort*, amely 1663-ban meg is jelent Szebenben,

sőt 1666-ban már németül is olvashatták nürnbergi kiadását. A tacitusi mintát követve tárgyilagosan, szűkszavúan, „csupaszon és híven”, az „igazság” megírására vállalkozó szerző állításainak történeti hitelét, forrásértékének megbízhatóságát számos kontroll-anyag tanúztatásával sikerült igazolnia. Kedvelt módszere a dokumentumok közlése; többnyire írásos anyagra alapozta mondanivalóját. Országgyűlési jegyzőkönyveket, államközi szerződéseket és nagyszámú misszilis levelet használt fel forrásként. De az 1657-et követő évek ábrázolásában önmagát is idézte, szövegrészeket véve át az *Erdély ártatlansága* című írásából. E röpirat szövegét még Szalárdi János is alkalmasnak találta arra, hogy saját történeti munkájába, a *Siralmas magyar krónikába*, egyes részeit a latin változatból lefordítsa és hozzáadja saját érvanyagához. Nyomatott művének folytatását is elkészítette 1663-tól 1673-ig, azaz saját idejéig, immár önnön ténykedését is beleszöve a szövegbe írta meg a *Historia Rerum Transylvanicarum* című, az emlékirathoz az előbbinél közelebb álló munkáját. A személyes élmény megéltsége miatt szubjektívebb, élményszerűbb, oldottabb, dialogizáltabb a stílus és a szerkezet. Az okmányok, dokumentumok gyakoribb közlése naplóra emlékeztető narratívát kölcsönöz – ez a szöveg lehetett erőteljes hatással fia önéletírásának előadásmódjára is!

De Bethlen János életműve ösztönözte unokaöccsét, Bethlen Farkast is, aki nemcsak kancellári székében követte, hanem feladatvállalásban, történelemszemléletben és narrációs technikában is. Ő ugyan nem jutott el fő történeti munkájában saját jelenkoráig, lehet, hogy nem is tervezte, de negyven éves korában bekövetkezett halála mindenképpen megakadályozta a befejezésében, s Benkő József vállalkozott arra. Pontosan nem lehet tudni, mikor írta az 1526 és 1609 közötti éveket megörökítő *Historiarum Pannonico-Dacicarum Libri Decem* című történeti összefoglalását. Az Erdélyben ritka, „absoloni szépségű férfi” (Bethlen Miklós), az „ékesen szóló ember” (Cserei Mihály), a „szerény, mértéktartó, tudós” (Bethlen Miklós) és államférfi a tizenhatodik század Mohács utáni történetéhez főleg Istvánffy Miklóstól, Somogyi Ambrustól, Johannes Michael Brutustól, Baranyai Decsi Jánostól, Szamosközi Istvántól Brodarics Istvánig és Kovacsóczy Farkasig vesz át motívumokat, szövegrészeket. Az eredeti szerzőt ilyenkor javarészt megjelöli, néha jelöletlenül hagyja. Forrásai higgadt és kritikus kezelésével, unokabátyjához hasonlóan, ma már többnyire ismeretlen dokumentumok felhasználásával, ugyancsak a megbízható történetírók közé tartozik. Természetesen a számára hozzáférhető primér anyag sokkal kevesebb volt, mint elődeinek.

Kötetét testvére, a szintén jó történeti érzékkel rendelkező, s a család történiáját is megíró Bethlen Elek rendezte sajtó alá 1684-től Keresden, s egyben kritikus és gunyoros megjegyzéseket is fűzött hozzá. Azonban Thököly Imre 1690-es betörésekor a nyomtatás még nem volt teljesen kész, s a kéziratot és

a levonatokat állítólag elvitette a történelem iránt jelesen érdeklődő kuruc vezér. Néhány példányát sikerült a családnak megmentenie és terjesztenie is.

Száz évvel később *Historia de Rebus Transilvanicis* címmel a polihisztor Benkő József adta ki. A nyomtatványból néhány példány fennmaradt, az OSZK-beli példányok szinte mindegyikébe jelentős mennyiségű, olvasóhasználati kéztől származó bejegyzést, kiegészítést talált Hoffmann Gizella, erről Balázs Mihály készül pontos képet adni. A MOL-ban is létezik egy rövidke kézirat, amelyet szerzője Bethlen Farkas művének kiegészítéséül szánt, s fiára, Lászlóra hagyományozott. Mindez beszédesen jelzi, és hatását jól mutatja, hogy komoly recepciós története van művének, írásra is ösztönözve olvasóit.

Érdekes, hogy Bethlen Miklós önéletírásában, míg apját számon tartja, nem említi meg nagybátyja művét. Levelezésében azonban így inti Bethlen Farkas fiát, Lászlót, akit nagyon kedvelt, Erdély történetének alaposabb megismerésére: „Olvasd meg az erdélyi dolgokat, hiszen apád legjobban leírta volt, vizsgáld meg 70 esztendőttől fogva.”

A domidocetus apával és rokonnal – akivel az I. Rákóczi György által alapított udvari skólában együtt tanultak – szemben a külföldi egyetemeket és királyi udvarokat megjáró Apáczai-tanítvány, Bethlen Miklós életében még fontosabb és összetettebb szerephez jutott az írás. Nem állt meg a történetírásnál. Utaltunk már gyermekkorai levélírási rabszolgamunkájára, ami a teher mellett jó iskolának is bizonyult, s egész életére megmaradt kiváló és termékeny levelezőnek. Magán-missziliseinek csak egy kicsiny töredékét sikerült fellelni és kiadni a közel 700 levelet tartalmazó kötetekben.

Misszilis leveleinek sikerei és jogászai képességekkel felérő, tiszta, világos okfejtése, szekuláris és vallási irodalomban való jártassága alapján egy új levélműfaj művelését bízták rá kortársai: az ő feladata volt, hogy a török–francia és a Habsburg-orientációtól egyaránt elforduló erdélyi politikusok új vonalát képviselve a birodalmi fejedelmeket megszólító *tudósítólevél* formáját és propagandisztikus eszközeit felhasználva mozgósítsa őket Erdély szabadságának és a magyarországi vallásszabadság visszaállításának érdekében. Az ilyen leveleket apja céljainak megfelelően el is készítette, azonban a Habsburg-orientációt képviselő udvar körüli politikusok általában megakadályozták a címzetthez való eljutásukat.

Ezért egy másik műfajt találtak ki e céljuk elérésére: politikai röpirat-sorozatot indítottak annak érdekében, hogy minden sérelmet feltárhassanak a választófejedelmek és a protestáns világ előtt, álnéven és hamis nyomdahelylyel jelölt kiadványokban. Az *Austriaca Austeritas*-sorozat három darabja készült el, ezeket a korábbi szakirodalom egyöntetűen Bethlen Miklósnak tulajdonította, de valószínűleg csak a középső darab, az első folytatása, az

Austriacae Austeritatis Confirmatio származik az ő kezétől. Ő elképesztő műfaji sokoldalúsággal mutatta meg írói képességeit, eszköztárát, formai, nyelvi érzékét, tehetségét és egyben, fáradhatatlan szorgalmát. Valamiféle írói profizmus pozitív értelmű grafománsága az övé: minden műfajban kipróbálta tehetségét, általában igen magas színvonalon. Az *Önéletírásáról* – amelynek fontos, dokumentum-értékű köztörténeti részletei is vannak – elhíresült szépíró megírta memoárjai latin nyelvű változatát, – amely nem azonos önéletírásával – *Sudores et Cruces Nicolai comitis Bethlen* cím alatt, mintegy maga mentségét, önvédelmi iratként, más olvasóközönség számára. A kb. két és fél ívnyi szöveget a császár minisztereinek akarta beadni öngazolásul, ártatlanságát bizonyítva. „Mivelhogy az én keserves rabságomban Bécsben anno 1708. írtam volt magam mentségére egy hosszacska deák írást, *Sudores et Cruces Nicolai comitis Bethlen*, noha azt sok és nagy okokra nézve osztán a minisztereknek bé nem adtam, de emlékezetnek okáért maradékimnak megtartottam, úgy az én ritka példájú szomorú tragoediámnak actáit is, akit megkaphattam, azért ezután való életem leírásában sokszor csak oda relegálok, és ami azokban meg vagyon írva, itt nem iterálok, hanem circumstantiáival bővitem és világosítom csak az esztendőök szerént.” Tehát a két szöveg között igen fontos összefüggés van, a *Sudores...* nyersebb, indulatosabb, érzelmileg túlfűtöttebb, s olyanokat közöl egyes kortársairól, melyeket az önéletírásában nem akart vagy nem mert. Valószínűleg ez volt az a sok és nagy ok, amelyre hivatkozva nem adta be védekező írását a minisztereknek. Különös szövegalakulásra figyelhetünk fel: a latin szöveghez a családja számára, az események körülményeinek élesebb megvilágítására magyar nyelvű kommentárokat fűzött, melyekben a negatív szereplőket nevükön is nevezte. Pl. két levél elveszése miatti szenvedéseit megírván, a magyar jegyzetben hozzáfűzi: „A Gubernátor sikkasztotta el, úgy tudom, mind a kettőt.” Vagy: az önéletírásában nagyon sokat foglalkozik bukása egyik okának, a tordai malomnak pere körüli bonyodalmakkal. Bethlen Miklós megmaccsolta magát, és nem akarta elengedni a malmot: „A Generális [Rabutin] több szovai között mondá [...] Azt akarad-é hát, hogy egy salvo honore [tisztség ne essék szólván] baszott maloméért elszaggassanak vagy daraballyanak, ebből meglátszik, mitsoda jó szándékkal volt, ez a Thordai Gyűlés az én feszítésemmel tölt el, mind ez előtt esztendővel ugyan Thordán volt az említett conjuratio, bizony, a fogát is tsikorgatta, a kosztperdgye maroklattyát verte, hogy én a malmot oda adni nem akartam, a Gubernátor meg is ijedet magais rajta, osztán úgy adám oda.” Az önéletírásba ebből csak a fogcsikorgatás és a kardmarkolat verése került bele.

A védőiratoknál tartva meg kell említeni egy korai, külföldön megjelent levélformájú írását a magyarországi üldözött prédikátorok sorsának jobbra

fordulása érdekében, vagyis a külföld figyelmét akarta felhívni a császári királyi jogsértés ellen, a magyarországi vallásегyenlőtlenségi gyakorlat okán. (*Epistola Nicolai Bethlen... ad Ministros Exules tam Helveticae quam Augustanae Confessionis, Ex Hungaria per hodiernam persecutionem ejectos...*) Igaz, itt is van oka saját maga mentegetésére: hamisításnak nevezi a Vitnyédy István Keczer Ambrussal és vele folytatott 1667, 1668, 1669-ben kelt titkosírású levélváltását, amely koholmánnyal a felvidéki és dunántúli protestáns prédikátorok vallásvédelmi felkelő mozgalmának megszervezését, tulajdonképpen a Wesselényi-féle összeesküvés előkészítését tulajdonítják nekik, s emiatt Bethlent a Habsburg-oldalról támadások érték.

Írt politikai röpiratot, *Moribunda Transylvaniae* (Haldokló Erdély) címmel 1688-ban, s a *Penetralia Transylvaniae* 1702-ben, valamint a bukását okozó *Columba Noé*-tervezetet (Olajágot viselő Noé galambja...), amelyben, miként 1690-ben tette a Diploma Leopoldinum elnyerésével, Erdély közjogi helyzetét akarta biztosítani a Rákóczi-szabadságharc utáni időkre, s ezt a bécsi holland és angol követeknek akarta eljuttatni, hogy megismerkedvén a szöveggel, próbálják országukkal Erdély és a Habsburgok közti új megegyezést támogatni és végrehajtása felett őrködni. A görög kereskedő, akire a veszedelmes iratot bízta, el sem vitte Bécsig, hanem azon melegében már ott, Szebenben eljuttatta Rabutin generálishoz. Ezután természetesen még több védekező irat, császárhoz, császárnőhöz intézett beadvány, a miniszterek jóindulatú támogatását kérő folyamodvány, kérelem megszerkesztésére kellett fanyalodnia. Ezek jelentős része ma is olvasható kiadott levelei közt.

Rabságában írt *Imádságoskönyve* alapvetően önéletrajzi jellegű, önéletírása lélektani kiegészítése, a self-fashioning alapvető, megkerülhetetlen egodokumentuma.

Ismerünk tőle két latin verset, egyiket önéletírásában megtaláljuk, József fiához írta, a másik egy könyv szerzőjét, egyik papját, Eszéki Istvánt köszöntő üdvözlővers. Laudációt szerzett veretes latin prózában a király tiszteletére. Peregrinációja során ő is vezetett útinaplót, és volt album amicorum is, amelybe diáktársak és híres európai személyiségek, királyok, tudósok, papok, és diáktársak írhattak, mint másokéiba, ám az övé nem maradt fenn, Benkő József még látta az útinaplóját, le is másoltatta, de mind ez idáig nem került elő. Amennyiben nem téves Géber Antal feltételezése, esetleg Ariosto *Őrjöngő Rolandjának* egy fordítástörödéke is az ő nevéhez köthető.

Írt kereskedelmi tervezetet annak érdekében, hogy a Kelet Indiai Társaság a Törökországba vezető útvonalát a jövőben Erdélyen át tervezze meg, hogy a kereskedelmi forgalomba egyrészt bekapcsolódjon hazája, egyben ott ismeretlen, vagy ismert, de el nem érhető iparcikkekhez is hozzájusson, másrészt némi haszonra is szert tegyen a vámok révén. Többször is megtervezte

Erdély sókereskedelmének új alapokra helyezését, ugyancsak a gazdaságosság jegyében, a készpénzforgalom érdekében, ugyanis Erdély gazdasági fejlődését a készpénz hiánya is bénította.

Bethlen Miklós íráshasználati univerzalizmusában, műfaji sokoldalúságában kiemelkedő írói tehetsége, hatalmas munkabírása és korának literátor igényei, valamint politikai-gazdasági-kulturális szükségletei tükröződnek: a fentiekén kívül Erdély számos jelentős dokumentuma maradt levéltáraink polcain az ő fogalmazványában, illetve lejegyzésében, kézírásával.